

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרקים ראשון - שלישי

הלכות קריאת שמע

סוגיה יב: סוף זמן ברכות קריאת שמע של שחרית

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה יב: סוף זמן ברכות קריאת שמע של שחרית

*

רקע¹

סוגייתנו מחדשת שניתן לברך ברכות קריאת שמע לאחר זמן קריאת שמע. היכולת לנתק בין קריאת שמע לבין ברכותיה מלמדת על מהות הברכות.

מקורות

- א. גמ' י: "ר' יהושע אומר עד ג' שעות... מכלל דקורא בעונתה עדיף"
- ב. רי"ף ה. "רבי יהושע אומר עד שלש שעות... אבל מברך הוא לפניו ולאחריה" תלמידי רבינו יונה ד"ה לא הפסיד
- ג. רא"ש סי' י בסופו, "ר' יהושע אומר עד שלש שעות..."
- ד. רמב"ם הל' קריאת שמע פ"א הל' יג, וכסף משנה
- ד. שו"ע סי' נח סע' ו, ומשנה ברורה

הסבר הסוגיה

הקורא מכאן ואילך לא הפסיד כאדם שהוא קורא בתורה אבל מברך הוא שתיים לפניו ואחת לאחריה. [ברייתא י:]

משמעות המושג "ברכות קריאת שמע" היא ברכות של מצות קריאת שמע, ולפיכך ניתן להבין שכשם שאין ניתן להפריד בכל ברכות המצוות בין ברכת המצוה למצוה, כך אי אפשר לנתק את ברכות קריאת שמע מקריאת שמע. מסוגייתנו מוכח שניתן להפריד ביניהן, ולברך את הברכות גם לאחר זמן קריאת שמע. נחלקו הראשונים בביאור דין זה²:

הרשב"א [שו"ת ח"א סי' מז] מבאר: "אל תתמה, דברכות של קריאת שמע אינן ברכות של קריאת שמע ממש, כברכת התורה וכברכת המצות. שאם כן היה לנו לברך 'לקרוא את שמע', כמו שמברכין על קריאת התורה, ועל קריאת המגלה. אלא ברכותיהן שנתקנו בפני עצמן. אלא שתקנו לאומרן לפני קריאת שמע ולאחריה". הרשב"א סובר, שהברכות לא נתקנו מחמת מצות קריאת שמע אלא כברכות עצמאיות שיש לאומרן בכל יום, וחיבורן לקריאת שמע הוא תקנה במיקום הברכות בלבד. הרא"ה [ה. ד"ה אמר ר' אלעזר] חולק על הרשב"א, ולדעתו הברכות נתקנו כברכות קריאת שמע, ועיקר יעודן הוא כברכות המלוות

¹ דפים ט-י: הם ברובם אגדתא. לקראת סוף דף י: מביאה הגמ' שלוש הלכות בהלכות תפילה בשם ר' יוסי בר' חנינא משום ראב"י:

א. האיסור להתפלל במקום גבוה - בדין זה נעסוק בסוגיה קכ עמ' 547.

ב. הצורך לכוון רגליו - בדין זה נעסוק בעמ' 562.

ג. האיסור לאכול קודם התפילה - בדין זה נעסוק בסוגיה עט עמ' 374.

² מחלוקתם הובאה לעיל עמ' 24-25.

את מצות קריאת שמע. לברכות אלו יש גם משמעות עצמאית, ולכן בדיעבד, לאחר שלוש שעות, שכבר לא ניתן לקיים את מצות קריאת שמע, עדיין ניתן לומר את הברכות.

נחלקן הגאונים והראשונים במסגרת הזמן של אמירת ברכות קריאת שמע, ומחלוקת זו ניתן ללמוד על משמעותן העצמאית של ברכות אלו:

רב האי גאון [מובא ברא"ש סוף סי' י] סובר שניתן לברך עד ד' שעות, שהוא סוף זמן תפילה. הרא"ש [סי' י] מעלה אפשרות, וכך סובר הריטב"א [ד"ה הקורא] בשם רבי יצחק, שניתן לברך עד חצות היום, שהוא זמן תפילה לרבנן. הרמב"ם [פ"א הי"ג] פוסק שניתן לברך ברכות קריאת שמע כל היום.

רב האי גאון ורבי יצחק סוברים שברכות קריאת שמע הן חלק מהתפילה. כשם שחכמים תיקנו אמירת פסוקי דזמרא עם ברכותיהן לפני התפילה³, כך תיקנו חכמים אמירת ברכות קריאת שמע לפני התפילה. הרמב"ם חולק על הבנה זו. לדעתו ברכות קריאת שמע אינן קשורות לתפילה, אלא הן תקנה עצמאית לברך את הקב"ה בכל יום בשבע ברכות העוסקות בהנהגת העולם, בבחירת עם ישראל ובתורתו, ובגאולת ישראל ממצרים.

ניתן להסביר, שהמחלוקת בין רב האי גאון לבין רבי יצחק, אם מברכים ברכות קריאת שמע עד ארבע שעות או עד חצות, היא מחלוקת בהבנת טיב הקישור של הברכות לתפילה. אנו פוסקים כרבי יהודה [כו]. שזמן תפילה עד ארבע שעות, אך כיוון שתפילה "רחמי" ניתן להתפלל אותה לאחר זמנה עד חצות, ויוצא בשעה זו "ידי חובת תפילה", אבל לא ידי חובת תפילה בזמנה" [רמב"ם הל' תפילה פ"ג ה"א]. רב האי גאון סובר שברכות קריאת שמע אינן רחמי, ולכן זמנן עד ארבע שעות שהוא זמן תפילה. רבי יצחק מודה שברכות קריאת שמע אינן רחמי, אך לדעתו הן הכנה לתפילה, וכיוון שניתן להתפלל עד חצות, ניתן גם לברך ברכות קריאת שמע עד חצות [מהסבר זה מתחדש חידוש הלכתי, שההיתר לברך ברכות קריאת שמע עד חצות הוא רק אם מצמידים את הברכות לתפילה].

הכסף משנה [פ"א הי"ג] אינו מקבל את ההסבר, שלדעת הרמב"ם ברכות קריאת שמע הן ברכות עצמאיות שאינן קשורות לקריאת שמע, והוא מחדש חידוש גדול. לדעתו הרמב"ם סובר שיש הקבלה מלאה בין זמן קימה לזמן שכיבה. כשם שזמן שכיבה הוא כל הזמן שדרך בני אדם לישון כך זמן קימה הוא כל הזמן שדרך בני אדם להיות ערים, ומותר מהתורה לקרוא קריאת שמע כל היום. הגבלת זמן קריאת שמע לשלוש שעות היא מדרבנן, כדי לקרוא בשעה שלישית ולסמוך גאולה לתפילה עד שעה רביעית. כיוון שזמן קריאת שמע מהתורה כל היום, ניתן לברך את הברכות כל היום [הט"ז (סי' נח סק"ד) והמגן אברהם (סי' נח סק"ז) דוחים את הסברו של הכסף משנה מכל וכל].

³ לקמן בהלכות תפילה [עמ' 514-515] נלמד שיש מחלוקת ראשונים גם בפסוקי דזמרא, אם הם נתקנו כחלק מהתפילה או כמצוה עצמאית לשבח ולהלל את הקב"ה בכל יום.

העולה מהנלמד עד כה, שאדם שלא קיים מצות קריאת שמע בזמנה, מברך לאחר זמנה את הברכות ללא קריאת שמע. אולם מסקנה זו אינה תואמת את הסבר מר עוקבא במשנה לפי האיכא דאמרי, שהקורא מכאן ואילך לא הפסיד את הברכות. לפי הסבר זה יש לקרוא את המשנה כך: "הקורא מכאן ואילך לא הפסיד הברכות, כאדם הקורא בתורה", ולמשפט זה אין משמעות - מה הקשר בין הפסד הברכות לאדם הקורא בתורה?⁴

ניתן לפרש את ההלכה בדרך שונה, לפיה למשפט יש משמעות רבה. אכן, ניתן לנתק בין הברכות לבין מצות קריאת שמע, אבל לא ניתן לנתק בין הברכות לבין אמירת פרשות שמע. הקורא את הברכות חייב לקרוא פרשות שמע עם הברכות. הברכות קשורות לפרשות שמע קשר שלא ניתן לנתקו. לפי זה לשון המשנה ברור, "הקורא מכאן ואילך לא הפסיד הברכות, שהרי יכול לקרוא קריאת שמע כקורא בתורה" [אלמלא היה אפשר לקרוא קריאת שמע כקורא בתורה, אף את הברכות לא היה ניתן לומר]⁵.

ניתן להוכיח פירוש זה מלשון הרמב"ם. לעיל נאמר בהסבר שיטת הרמב"ם, שהוא סובר שברכות קריאת שמע הן ברכות עצמאיות שתיקנו חכמים לשבח את הקב"ה. הסבר זה אינו אפשרי בדברי הרמב"ם [פ"א הי"ג], שהרי הוא פוסק: "הקורא אחר שלש שעות ביום... לא יצא ידי חובת קריאת שמע בעונתו, אלא הרי הוא כקורא בתורה. ומברך לפנייה ולאחריה כל היום". הרמב"ם מדגיש שאף לאחר זמן קריאת שמע לא ניתן לברך את הברכות ללא אמירת פרשות שמע.

חשוב להדגיש, שהזיקה בין קריאת שמע לבין ברכותיה שזורה בנוסח הברכות. הרמב"ם [פ"א ה"ב] המגדיר את מהות פרשות קריאת שמע כותב: "ומקדימין לקרוא פרשת שמע מפני שיש בה יחוד השם ואהבתו ותלמודו שהוא העיקר הגדול שהכל תלוי בו. ואחריה 'והיה אם שמוע' שיש בה צווי על שאר כל המצוות". יסודות אלו מובאים בברכת "אהבה רבה": "האר עינינו בתורתך, ודבק לבנו במצוותיך, ויחד לבכנו לאהבה וליראה את שמך... וליחדך באהבה".

בברכת "אמת ויציב", אנו אומרים: "אמת ויציב ונכון... הדבר הזה עלינו לעולם ועד". "הדבר הזה" מתייחס לקבלת עול מלכות שמים וקבלת עול מצוות שבקריאת שמע.

גם בברכת "אמת ואמונה", שעיקרה הזכרת יציאת מצרים, יש דגש מיוחד על קבלת עול מלכות שמים: "ומלכותו ברצון קיבלו עליהם משה ובני ישראל לך ענו שירה בשמחה רבה ואמרו כולם... מלכותך ראו בניך... זה אלי ענו ואמרו, ה' ימלוך לעולם ועד".

⁴ ניתן לתרץ שדברי הגמ' "לא הפסיד ברכות" אינם פירוש המשנה אלא תוספת למשנה, ואין צורך לקרוא את התוספת ביחד עם לשון המשנה. כך נראה שהבינו תלמידי רבינו יונה [ה. ד"ה לא הפסיד], ולכן התקשו מהו החידוש של המשנה.

⁵ אמנם הסבר זה אינו תואם את לשון הברייתא [י:]: האומרת: "הקורא מכאן ואילך לא הפסיד כאדם הקורא בתורה אבל מברך שמים לפנייה ואחת לאחריה". ניתן לבאר שמגמת מצות קריאת שמע היא לקבל עול מלכות שמים, ולמגמה זו יש משמעות גם מעבר לזמני המצוה, ולכן ניתן לצרף את הברכות לקבלת עול מלכות שמים שבקריאת שמע אף לאחר זמן המצוה. הסבר הברייתא הוא: "הקורא מכאן ואילך לא הפסיד קבלת עול מלכות שמים, ולכן הוא קורא הפרשה כקורא בתורה, ומברך שמים לפנייה ואחת לאחריה".

קבלת עול מלכות שמים כוללת שמיעת הציווי הא-להי [קריאת שמע], הכרזה על אמיתות הציווי [אמת ויציב... הדבר הזה עלינו], הכרה שעם ישראל לדורותיו קיבל על עצמו עול מלכות שמים [מלכותו ברצון קיבלו עליהם], ותפילה שנזכה ליחד שמו באהבה [ויחד לבבנו לאהבה].

סיכום

הגמ' אומרת שניתן לברך ברכות קריאת שמע לאחר זמן קריאת שמע. רב האי גאון סובר שניתן לברכן עד ארבע שעות, הריטב"א בשם רבי יצחק סובר שניתן לברכן עד חצות, והרמב"ם סובר שניתן לברכן כל היום.

הרשב"א מבין שניתן לברך ברכות קריאת שמע לאחר זמן קריאת שמע, כיוון שהברכות אינן קשורות למצות קריאת שמע. הרא"ה סובר שהברכות קשורות למצות קריאת שמע, והמברכן ללא קריאת שמע מחסיר את עיקר מצותן, אך יש להן גם משמעות עצמאית, ולכן ניתן לברכן גם לאחר זמן קריאת שמע.

לדעת רב האי גאון ורבי יצחק, ברכות קריאת שמע נתקנו כחלק ממצות תפילה, ולכן זמנן מקביל לזמן תפילה.

מהרמב"ם משמע שהוא חולק על כל הראשונים, ולדעתו לא ניתן לנתק את ברכות קריאת שמע מפרשות שמע. הכסף משנה מפרש, שלא ניתן לנתק בין הברכות לבין מצות קריאת שמע, וניתן לברך את הברכות כל היום רק מכיוון שזהו זמן קריאת שמע מהתורה, אך ניתן לפרש שלא ניתן לנתק בין הברכות לבין קריאת שמע, ומקיימים בהן מצוה מדרבנן של קבלת עול מלכות שמים, שזמנה כל היום.

נפקא מינה בין שיטת הרמב"ם לבין שיטת שאר הראשונים היא שלדעת רוב הראשונים המברך ברכות קריאת שמע לאחר שלוש שעות, מברכן ללא קריאת שמע, ולדעת הרמב"ם, מברכן ביחד עם קריאת שמע.

השו"ע [סי' ס' סע' א] פוסק: "קרא קריאת שמע בלא ברכה, יצא ידי חובת קריאת שמע, וחזור וקורא הברכות בלא קריאת שמע. ונראה לי שטוב לחזור ולקרות קריאת שמע עם הברכות". הגר"א [שם אות ו. מובא במשנה ברורה סק"ד] מפרש שטוב לחזור ולקרות קריאת שמע עם הברכות כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה. הפרי מגדים [משבצות זהב אות א] מפרש שטוב לחזור ולקרות קריאת שמע עם הברכות כדי לצאת ידי השיטה שברכות מעכבות זו את זו⁶, אך ניתן לפרש שטוב לחזור ולקרות קריאת שמע כדי לצאת ידי שיטת הרמב"ם, שלא ניתן לנתק בין הברכות לבין קריאת שמע.

הלכה

השו"ע [סי' נח סע' ו] פוסק כרב האי גאון שניתן לברך ברכות קריאת שמע עד ד' שעות בלבד. הפרי חדש [שם] פוסק כרמב"ם שזמנן כל היום. המשכנות יעקב [או"ח סי' פ] נוטה להכריע, שניתן לברך עד חצות. הביאור הלכה [שם ד"ה קוראה] פוסק: "אפשר שיש לסמוך על זה [לברך עד חצות] לענין אם היה לו אונס שלא היה יכול לקרות הברכות עד ד' שעות".

⁶ לקמן בסוגיה יט [עמ' 97] נעסוק בדין זה בהרחבה.